

Analyzing the Environmental Components of the Patrimonialism Theory in the Study of State Formation in Iran Before the First Pahlavi Era

Ehsan Lashgari Tafreshi^{1✉}

1. Corresponding Author, Department of Geography, Faculty of Humanities, Yazd University, Yazd, Iran.
lashgari@yazd.ac.ir

Article Information

Research Paper

Vol: 14
No: 54
P: 89-103
Received: 2023-07-05
Revised: 2023-08-15
Accepted: 2023-08-18
Published: 2024-02-01

Keywords:

- *Patrimonialism*
- *Environmental Factors*
- *Government*
- *Despotism*
- *Pahlavi I*
- *Iran*

Cite this Article:

Lashgari Tafreshi, E. (2023). Analyzing the Environmental Components of the Patrimonialism Theory in Study of State Formation in Iran Before First Pahlavi Era. *Journal of Arid Regions Geographic Studies* 14(54): 89-103.

doi: [10.22034/JARGS.2023.405570.1046](https://doi.org/10.22034/JARGS.2023.405570.1046)

Publisher: Hakim Sabzevari University

© The Author(s)

[10.22034/JARGS.2023.405570.1046](https://doi.org/10.22034/JARGS.2023.405570.1046)

Abstract

Aim: There have been various theories about how to form an authoritarian government in Iran before the first Pahlavi, and one of the most important is the patrimonialism theory. From Max Weber's point of view, in patrimonialism, a ruling person's will be considered the only means of organizing and guiding the society. Although political power maintained its autocratic form after the first Pahlavi, the means of exercising power were applied through bureaucracy and administrative systems. Many political science thinkers have welcomed the compatibility of patrimonialism theory with the government evolution in Iran before Pahlavi. However, in this adaptation, less attention has been paid to the political-spatial requirements of Iran.

Materials & Methods: This research has attempted to analyze the reasons for the continuation and stabilization of the patrimonial government in Iran before the first Pahlavi, with a descriptive-analytical method, and from the political geography view.

Findings: Findings show that a set of factors, including the environmental foundations of Iran's land, the lack of water, and the lack of continuous access to it in all seasons, provides the basis for the nomadic livelihood formation in Iran. So, the emergence of cohesion between different tribes and ethnic groups was possible only with the patrimonial king's political function. In addition, the landowners' production surplus and the urban capitalist class were appropriated by the patrimonial government in the form of tax. On the other hand, the risky geopolitical situation of Iran causes only totalitarian leaders to have the ability to create an alliance between incompatible clans in Iran against hostile foreign forces.

Conclusion: These geographical factors have created an increasing compatibility between Weber's theory of patrimonialism and the state-building Pattern in Iran before Pahlavi I.

Innovation: In general, the patrimonial king functioned due to natural and human requirements in Iran had organized the totalitarian logic that could not reduce the king's political position to alongside other social institutions.

Extended Abstract

1. Introduction

Regarding the formation of an authoritarian government in Iran before Pahlavi I, various theories have been presented, one of which is Max Weber's theory of patrimonialism. From the "Max Weber" perspective in patrimonialism, the king's will be considered the only means of organizing and guiding society. The adaptability of this theory to the state evolution in Iran before Pahlavi I and before the formation of the modern state has been welcomed by numerous thinkers. However, in the formulation of this reconciliation, only the economic-cultural components of this theory have been cited, and less attention has been paid to the political-spatial requirements of the Iranian plateau. Therefore, this research has attempted to explain the types of structural-spatial components of the application of the theory of patrimonialism regarding the model of government building in Iran before the first Pahlavi rule.

2. Materials and Methods

In this research, in the first stage, an attempt was made to define Max Weber's theory of patrimonialism and its economic and cultural components in the literature of political sociology by using documentary and library sources. Then, while adapting these components to the natural and human geography features of the Iranian plateau in a descriptive-analytical way and the comparative methodology framework, the environmental components' effectiveness is discussed in stabilizing the patrimonial government in Iran until the first Pahlavi rise.

3. Results and Discussion

1. Nomadism and its effects on stabilizing patrimonial governance in Iran over the past three thousand years. Nomads have always played an active role in political affairs and guard Iran's borders. Before the emergence of the first Pahlavi rule, nomads who had military power were often at the head of dynasties that ruled Iran, and nomadic leaders played an effective role in overthrowing and forming pre-modern governments. In other words, Iran's low-water and ecologically independent society could not base its existence on the ownership of one or more villages; feudal power created its foundation. This problem causes a mobile military force such as nomads to be able to capture the surplus production of these societies. With the emergence of a powerful kingdom and the suppression of other clans and claimants of power, territorial unity and commercial security were established in the political geography of Iran, and cohesion's emergence among different clans was not possible except with the political function of the patrimonial king.

2. The hydraulic structure of Iran's territory and the stabilization of the patrimonial government system before the first Pahlavi. The conditions related to water resource scarcity in Iran required that Iranians make a great effort for survival and development and build tools and supplies for water transfer, digging aqueducts, and water storage. Efforts of this kind to prepare and supply water resources are not possible individually and must be done collectively. This issue required a comprehensive and stable institution to organize the above matters and regulate their relations. It can arbitrate between the stakeholders when there is a dispute.

3. Geographical foundations of settlement system development in pre-modern Iran and the construction of the patrimonial system. The autocratic rule and dynastic empire, with the caste system influenced by the pattern of nomadic livelihood in Iran, conflicted with the formation of independent urban classes in Europe before the first Pahlavi. After that, the patrimonial government would appropriate local landowners' surplus production and the urban capitalist class by taxes.

4. Ethnic pluralism and the homogenizing function of patrimonial political leadership in Iran. From a cultural geography perspective, Iran has scattered minorities that have shown the ability to diverge when the central government is weak. Historical experience also showed that charismatic leaders have managed these crises better and that cultural differences have been reduced by adopting appropriate strategies. Therefore, the people and political elites have welcomed the search for charismatic political leaders and their praise, and only a person with a charismatic position will be able to create unity between disparate ethnic groups.

5. Geopolitical conditions and the emergence of the charismatic authority of the patrimonial ruler in Iran. Iran's dangerous geopolitical situation means that only totalitarian leaders can create an alliance between disparate clans against hostile foreign forces. These geographical factors created an increasing

compatibility between Max Weber's theory of patrimonialism and the state-building model in Iran before Pahlavi I.

4. Conclusions

The continuation of the nomadic socio-economic model has been one of the components arising from the environmental requirements in Iran, which did not allow the formation of independent social classes in cities or the integration of local markets. This was while the occurrence of constant conflicts between tribes and clans and their constant attacks on cities and villages at the time of the existing king's weakness caused the patrimonial king's absolute and centralized government method to be welcomed by sedentary communities. On the other hand, the ethnic pluralism in Iran and the social life in scattered human units make these ethnic-tribal units retain their respective customs and traditions. Among other things, they speak different languages and often quarrel with their neighbours. Therefore, a king was needed at the head of all these communities to prevent these local forces from attacking each other. The dangerous geopolitical situation of Iran and the destructive invasions of other nations and countries caused the need for an unavoidable alliance between the various nations of Iran so that this union could emerge through the delegation of sovereignty to the king.

5. Acknowledgment & Funding

The authors are thankful to all interview participants for supporting this research.

6. Conflict of Interest

The authors declare that they have no known competing financial interests or personal relationships that could have appeared to influence the work reported in this paper.

واکاوی مؤلفه‌های محیطی نظریه پاتریمونیالیسم در مطالعه تکوین دولت در

ایران تا پیش از پهلوی اول

احسان لشگری تفرشی^۱

۱- گروه جغرافیا، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه یزد، یزد، ایران. lashgari@yazd.ac.ir

اطلاعات مقاله

مقاله پژوهشی

شماره: ۱۴

دوره: ۵۴

صفحه: ۸۹-۱۰۳

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۴/۱۴

تاریخ ویرایش: ۱۴۰۲/۰۵/۲۴

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۵/۲۷

تاریخ انتشار: ۱۴۰۲/۱۱/۱۲

کلیدواژه‌ها:

- پاتریمونیالیسم
- عوامل محیطی
- دولت
- استبداد
- پهلوی اول
- ایران

نحوه ارجاع به این مقاله:

لشگری تفرشی، احسان. (۱۴۰۲). واکاوی مؤلفه‌های محیطی نظریه پاتریمونیالیسم در مطالعه تکوین دولت در ایران تا پیش از پهلوی اول. *مطالعات جغرافیایی مناطق خشک*، ۱۴(۵۴): ۸۹-۱۰۳.

doi: 10.22034/JARGS.2023.392647.1021

ناشر: دانشگاه حکیم سبزواری

چکیده:

هدف: در مورد چگونگی صورت‌بندی دولت استبدادی در ایران پیش از پهلوی اول نظریات مختلفی ارائه گردیده که یکی از مهم‌ترین آن‌ها نظریه پاتریمونیالیسم ماکس وبر است. از منظر "ماکس وبر" در پاتریمونیالیسم؛ اراده شخصی پادشاه اعمال گردیده و به مثابه تنها ابزار ساماندهی و هدایت جامعه قلمداد می‌گردد. تطبیق‌پذیری این نظریه با سیر تحول دولت در ایران پیش از پهلوی اول و تا پیش از تشکیل دولت مدرن مورد استقبال تعداد زیادی از اندیشمندان واقع شده است. لیکن در صورت‌بندی این تطبیق؛ صرفاً مؤلفه‌های اقتصادی - فرهنگی این نظریه مورد استناد قرار گرفته و کمتر به مقتضیات سیاسی - فضایی فلات ایران پرداخته شده است.

روش و داده‌ها: در این پژوهش کوشش گردیده با روش توصیفی - تحلیلی و از منظر جغرافیای سیاسی علل ظهور تداوم و تثبیت دولت پاتریمونیالیسم پیش از پهلوی اول و تا پیش از شکل‌گیری دولت مدرن در ایران تحلیل گردد.

یافته‌ها: یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد مجموعه‌ای از عوامل از جمله بنیادهای محیطی سرزمین ایران از جمله کمبود آب و عدم دسترسی مداوم به آن در تمامی فصول؛ زمینه شکل‌گیری معیشت کوچ‌نشینی را در ایران فراهم می‌نموده است و ظهور انسجام میان قبایل و طوایف مختلف جزء با کارکرد سیاسی سلطان پاتریمونیالیسم امکان‌پذیر نبود. به دنبال آن مازاد تولید زمین‌داران محلی و طبقه سرمایه‌دار شهری توسط دولت پاتریمونیالیسم در قالب خراج تصاحب می‌گردید. از سوی دیگر موقعیت ژئوپلیتیک مخاطره خیز ایران موجب می‌گردید که تنها رهبرانی توتالیتر توان ایجاد اتحاد میان طوایف نامتجانس در فلات ایران را در مقابل نیروهای خارجی متخاصم داشته باشند.

نتیجه‌گیری: به‌طور کلی کارکرد پادشاه پاتریمونیالیسم در نتیجه مقتضیات طبیعی و انسانی در ایران؛ منطقی تمامیت‌خواه و «فوق جامعه» را سامان داده بود که قابل تقلیل به نهادی در کنار سایر نهادهای اجتماعی نبود. مجموعه این عوامل جغرافیایی تطبیق‌پذیری فزاینده‌ای را میان نظریه پاتریمونیالیسم ماکس وبر و الگوی ساخت دولت در ایران پیش از پهلوی اول ایجاد نموده است.

نوآوری، کاربرد نتایج: در نظریه پاتریمونیالیسم؛ علل تداوم ساخت پادشاهی استبدادی فارغ از لحاظ نمودن ابعاد محیطی تبیین گردیده است. لیکن مطالعه عناصر جغرافیایی تکوین دولت در ایران؛ توان توجیه علل انباشت قدرت در نزد پادشاه را مطابق نظریه پاتریمونیالیسم دارا است.

۱- مقدمه

شناخت چگونگی سیر تطور دولت در ایران یکی از موضوعات مهم در حوزه مطالعات علوم اجتماعی و سیاسی است و به دشواری می‌توان حیات اجتماعی را فارغ از عملکرد آن تصور نمود (Vincent, 2006). پیشینه تأمل در باب ویژگی‌ها و سیر تحول دولت در ایران به دوران آشنایی ایرانیان با دنیای جدید مربوط می‌گردد که به صورت‌بندی رهیافت‌های متعددی منجر گردیده است. در این راستا یکی از نظریه‌های مهم در مورد الگوی ساخت دولت در ایران تحت نظریه پاتریمونیالیسم^۱ توسط "ماکس وبر" شکل یافته است. در پاتریمونیالیسم ارادهٔ شخص حاکم بر جامعه اعمال گردیده و دستگاه بوروکراسی و نیروی نظامی صرفاً به مثابه ابزار شخصی پادشاه خودکامه ساماندهی و هدایت می‌گردد (Weber, 1995). در این نظریه دولت دارای سرشتی خودکامه است که فرمانروا با اتکا به دیوان‌سالاری وابسته به خود آن را اعمال می‌نماید؛ بنابراین این‌گونه از قدرت سیاسی اساساً سنت‌گرا است و عرصهٔ اعمال قدرت شخصی است (Weber, 1995). عدم باور به یک ایدئولوژی خاص، تعهد به اهداف شخصی به جای اهداف عمومی؛ عامل تمایز این نوع الگوی دولت از رژیم‌های توتالیتر و نبود حاکمیت قانون و نهادینگی حزبی، عامل تمایز آن از رژیم‌های دمکراتیک محسوب می‌شود (Hatami, 2007). طبق نظر "وبر" در نظام پاتریمونیال بین حوزهٔ شخصی و اداری تفکیکی وجود ندارد و کارهای سیاسی نیز بخشی از امور شخصی حاکم به شمار می‌رود. در این الگو رابطه دولت و ملت انگیزهٔ وفاداری مأموران دولتی و طبقه بوروکرات به فرمانروا آمیزه‌ای از ترس و پاداش بوده و هنجارهای الزام‌آور می‌تواند با تصمیمات شخصی و خودسرانه حاکم تغییر یابد. اقتدار دیوانی مبتنی بر ارادهٔ پادشاه و تسلط کامل بر قوای نظامی سبب عدم استقلال طبقات اجتماعی و عدم محدودیت قدرت دولت به یک چارچوب قانونی مستقل می‌گردد. از ویژگی این نظام، اقتدار نامحدود فرد حاکم در اعمال قدرت بدون وابستگی به ایدئولوژی و قانون خاص است. در این نظریه روابط شخصی و وفاداری به حاکم عامل اصلی ارتقای افراد در سلسله مراتب بوروکراتیک بوده و بوروکراسی غیروابسته به شخص حاکم جایگاهی نداشته است.

در ایران این الگوی ساخت دولت تا پیش از پهلوی اول از طریق اعمال قدرت استبدادی شخص حاکم صورت می‌گرفت و سرزمین و جامعه را ثبات می‌بخشید و پس از افول پادشاهی مستقر توسط دیگر حاکمان شورشی ادامه می‌یافت (Bashereyeh, 2001). پس از عصر پهلوی اول اگرچه همچنان قدرت سیاسی شکل استبدادی خود را حفظ نمود؛ لیکن عملکرد پادشاه پاتریمونیال پیش از پهلوی اول با الگوی استبداد اتوکراتیک و کورپوراتیستی بعد از پهلوی اول متفاوت بود. مطالعه آثار تاریخی دوران پیش از پهلوی اول در آثار تاریخ‌نویسان مبین آن است که فضای خودکامگی و مطلق‌گرایی پاتریمونیالیستی پیش از پهلوی اول در قالب عباراتی همچون مطلق‌العنانی بودن شخص پادشاه در همه امور، عدم محدود بودن شخص پادشاه به قانون در ایران وجود داشته است. به طوری که به اذعان آنها در چنین سلطنت مطلقه‌ای، حقوق و قوانین، نهادها و چارچوب‌های کنترل‌کننده به هیچ روی نمی‌توانستند پادشاه ایرانی را محدود نمایند (Abrahamian, 2000). از این رو گفتمان استبدادزدگی، خودکامگی و نظریات مرتبط با شکاف تاریخی دولت و ملت در ایران سنت شناخته شده‌ای در مطالعات جامعه‌شناسی تاریخی ایران بوده و مورد توجه طیف وسیعی از اندیشمندان سیاسی و اجتماعی در ایران قرار گرفته است (Katouzeyan, 2002; Ashraf, 1980; Abrahamian, 2000; Seyf, 2011).

بر این مینا پاره‌ای از محققان تمرکز بر مطالعهٔ تکامل استبداد در ایران تمایل زیادی داشته‌اند که به بررسی ویژگی‌های روان‌شناختی پادشاه بپردازند. به طوری که در ادبیات و متون آن‌ها واژگانی همچون خائن، غرب‌زده، روشنفکر، وابسته، خادم، وطن‌پرست و غیره فراوان وجود دارد. پاره‌ای دیگر در علت‌یابی اهمیت نقش پادشاه در سامان سیاسی جامعه ایرانی پیش از پهلوی اول غالباً به عواملی همچون الگوی انباشت سرمایه و یا عوامل اجتماعی و فرهنگی پرداخته شده و در این مطالعات کمتر به عوامل جغرافیایی پرداخته شده است.

اگرچه در پاره‌ای از نظریه‌های تحلیل دولت پیشامدرن در ایران از جمله در نظریات "شیوهٔ تولید آسیایی" و "استبداد شرقی" به متغیرهای جغرافیایی "محیط و اقلیم" پرداخته شده است (Katouzeyan, 1994)؛ لیکن این ابعاد جغرافیایی صرفاً به عوامل اقلیمی و محیطی محدود گردیده و به سایر مؤلفه‌های جغرافیایی پرداخته نشده است. در نظریاتی همچون "پاتریمونیالیسم" نیز صرفاً مؤلفه‌های اقتصادی - فرهنگی ظهور این نظریه مورد مطالعه قرار گرفته و کمتر به زمینه‌های توأمان محیطی و انسانی تطبیق محتوایی این نظریه با الگوی ساخت دولت در ایران پیشامدرن پرداخته شده است. اصولاً چگونگی تکوین حکومت مدرن در جوامع

مختلف، می‌تواند برگرفته از سرچشمه جغرافیایی یک کشور باشد و از این جهت می‌توان اذعان نمود که ویژگی‌ها و نهادهای مرتبط با قدرت سیاسی در چارچوب مقتضیات ساختار فضایی سرزمین تکوین می‌یابد (Meehan, 2014). در این راستا علاوه بر نظریات شیوه تولید آسیایی و استبداد شرقی؛ نظریه پاتریمونالیسم نیز دارای سرچشمه‌ها و مولفه‌های محیطی است (Wainwright & Robertson, 2003). ضمن این که در تحلیل‌های جغرافیای سیاسی به‌ندرت بر یک زمینه فضایی منفرد تمرکز می‌گردد و غالباً به بررسی مؤلفه‌های انسانی و طبیعی متکثری می‌پردازد که در کنش متقابل با یکدیگر الگوی رابطه دولت - ملت را شکل داده‌اند؛ بنابراین علی‌رغم اینکه اهمیت عاملیت جامعه و نخبگان اجتماعی در ساخت نظام پاتریمونیا ل در ایران انکارناپذیر بوده است؛ لیکن می‌بایست در کنار عوامل اجتماعی و سیاسی به عوامل فضایی نیز در تداوم این الگوی حکمرانی نظر نمود.

از سوی دیگر بیشتر نظریه‌های تعمیم‌گرا از جمله نظریه پاتریمونالیسم در مطالعات جامعه‌شناسی سیاسی در باب سیر تکوین حکومت دارای مصادیقی در کشورهای غربی بوده‌اند و نمی‌توان آنها را فارغ از لحاظ کردن شرایط مکانی و زمانی به جوامع دیگر تعمیم داد (Naghizadeh, 2011)؛ بنابراین نگاه به ابعاد فضایی در هر کشوری محققان را قادر می‌سازد که تا بخشی از علل ظهور ویژگی‌ها و خصوصیات موجود در نظام حکمرانی و سیر تکوین آن را متناسب با عوامل جغرافیایی تبیین کنند (Bay, 2009). ضمن این که اهمیت مطالعه مؤلفه‌های ساختی - فضایی مؤثر بر تطبیق مفهومی نظریه پاتریمونالیسم می‌تواند به استقلال نظام تکوین دولت در ایران پیشامدرن از نمونه مشابه آن در اروپا منجر گردد؛ بنابراین در این پژوهش کوشش گردیده انواع مؤلفه‌های ساختی - فضایی تطبیق نظریه پاتریمونالیسم در مورد الگوی ساخت دولت در ایران پیش از حکومت پهلوی اول تبیین گردد.

۲- مواد و روش

۲-۱- منطقه مورد مطالعه

از زمان کوچ آریایی‌ها و سکونت آنان در فلات ایران و بعد از ظهور نخستین شکل‌واره‌های نظام حکومتی در ایران تا پیش از شکل‌گیری حکومت مدرن، نظام حکمرانی در ایران مراحل و دگرگونی‌های زیادی را پشت سر گذاشته است. در این راستا در نظریه‌های دولت در علوم سیاسی چگونگی و علل ظهور ویژگی‌های حکومت در ایران مورد مطالعه قرار گرفته و نظریه‌های متنوعی در باب آن ارائه شده است. این در حالی است که از منظر جغرافیای سیاسی کلاسیک؛ مؤلفه‌هایی همچون موقعیت؛ توپوگرافی، الگوی پراکنش، استقرار ناهمواری‌ها، رژیم بارش، نظام هیدرولوژیک و مقتضیات انسان‌ساخت و تبعی آن نقش بسزایی در شکل‌گیری مقتضیات و ویژگی‌های نظام حکمرانی در ایران داشته است که مطالعه آن می‌تواند علل تکوین حکومت و ویژگی‌های تاریخی آن را نمایان سازد. به‌ویژه پاره‌ای از نظریات ارائه شده در باب ویژگی‌ها و الگوی تکوین دولت در ایران به صورت ماهوی دارای زمینه‌های جغرافیایی بوده و می‌تواند با مقتضیات جغرافیایی تطبیق داده شود.

۲-۲- روش پژوهش

شناسایی مؤلفه‌های محیطی نظریه‌های علوم سیاسی نیازمند اتخاذ روش‌شناسی قیاسی است که از طریق آن بتوان علل تطبیق‌پذیری یک نظریه را در چارچوب کارکرد اجزای محیطی جامعه مورد نظر بررسی نمود. به بیان دیگر با اتکا به این مؤلفه‌های محیطی صدق مقدمات و مضمون این نظریه‌ها مورد راستی‌آزمایی قرار می‌گیرد. در این راستا در این پژوهش در مرحله نخست کوشش گردیده با استفاده از منابع اسنادی و کتابخانه‌ای نظریه پاتریمونالیسم ماکس وبر و مؤلفه‌های اقتصادی و فرهنگی آن در ادبیات جامعه‌شناسی سیاسی تعریف گردد. سپس ضمن تطبیق این مؤلفه‌ها با ویژگی‌های جغرافیای طبیعی و انسانی فلات ایران و با شیوه توصیفی - تحلیلی به واکاوی مؤلفه‌های محیطی مؤثر در تثبیت دولت پاتریمونیا ل در ایران تا ظهور پهلوی اول پرداخته می‌شود.

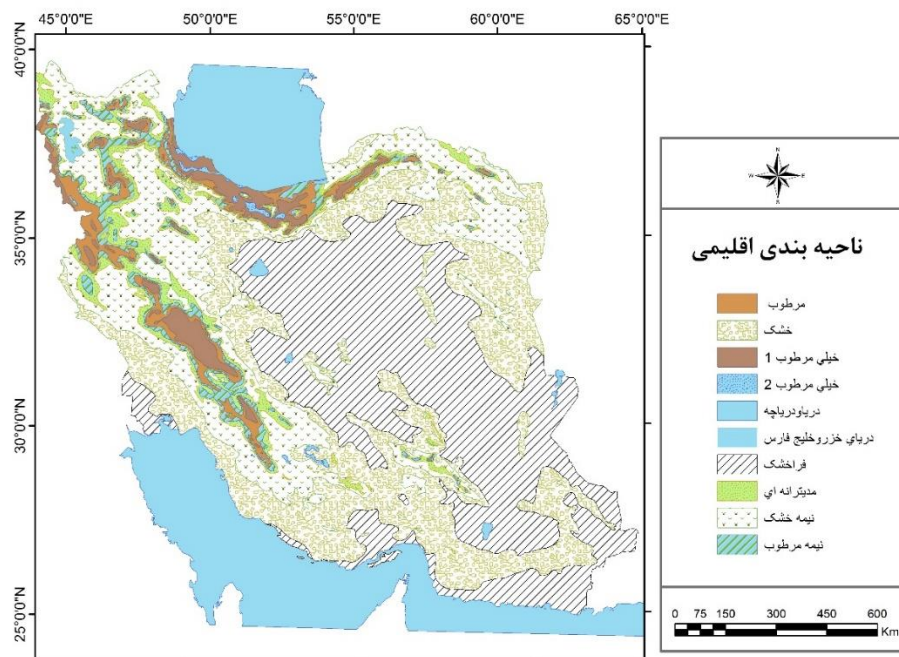
۳- یافته‌ها

۳-۱- محیط طبیعی؛ نومادیسیم و اثرات آن در تثبیت حکمرانی پاتریمونیا ل در ایران تا پیش از پهلوی

اول

از نیمه هزاره نخست پیش از میلاد در بخش‌های کوهستانی ایران، قبایلی ظهور یافتند که مؤلفان روزگار باستان آن‌ها را «نوماد» (کوچنده) می‌نامیدند. ایلات و عشایر ایران بخش قابل ملاحظه‌ای از جمعیت کشور را تا دوران معاصر تشکیل می‌دادند و عمدتاً در رشته به دامپروری اشتغال داشتند و به تناسب تغییر فصل و کثرت گله‌ها از منطقه معینی به منطقه دیگر تغییر مکان می‌دادند تا

همیشه از چراگاه‌های طبیعی برای تغذیه دام‌های خود استفاده کنند (Alizadeh, 2006). در حقیقت قلمروهای وسیع کوهستانی، بارش پراکنده، تفاوت دما، از جمله زمینه‌های طبیعی پیدایش نظام اجتماعی و اقتصادی عشایری در ایران بود. اقلیم خشک و کم بارش سبب اجتماعات پراکنده و خودبسند می‌گردید که در آن انباشت سرمایه و گردش کالا اندک و محدود بوده است؛ بنابراین نوعی تحرک اکولوژیک؛ معقول‌ترین و امکان‌پذیرترین راه‌حل در این جامعه بود و پاسخ ناپایداری و بی‌تعادلی شرایط طبیعی با الگوی زیست عشایری در زندگی اجتماعی سرزمین ایران نمود می‌یافت (Shabani, 2011).

شکل ۱. عناصر محیطی موثر در زایش معیشت کوچ‌نشینی در ایران

وجود رشته‌کوه‌های البرز در شمال و شمال غرب و نیز ارتفاعات زاگرس در غرب و وجود دشتهای خشک و نیمه‌خشک مرکزی، همراه با ده‌ها واحد ژئومورفولوژیک و هیدرولوژیک مستقل و منفرد که در سرزمین ایران به چشم می‌خورد (شکل ۱) از عوامل عمده زمینه‌ساز بقا و تداوم حیات عشایری را در تاریخ ایران رقم زده است. به طوری که جمعیت آن‌ها در اواخر سلسله قاجاریه به ۵۰ درصد کل جمعیت ایران می‌رسید (Issawi, 1983). در سال ۱۸۷۳ میلادی جمعیت ایران شامل ۱۳ درصد جمعیت شهرنشین، ۴۳/۵ درصد روستائین و ۴۳ درصد چادرنشین بوده است (Haghdar, 2001).

از سوی دیگر کوچ‌نشینان در طول سه هزار سال گذشته همواره نقش فعالی در امور سیاسی و پاسداری از مرزهای ایران بر عهده داشته‌اند. رابطه بین کوچ‌نشینان و جوامع یکجانشین (شهرنشین - روستائین) همواره دارای فراز و نشیب بوده است. تا پیش از ظهور حکومت پهلوی اول، کوچ‌نشینان که از قدرت نظامی برخوردار بودند، اغلب در رأس سلسله‌هایی قرار داشتند که بر ایران حکومت رانده‌اند و سران عشایری در برانداختن و تشکیل حکومت‌های پیشامدرن نقش مؤثری داشته‌اند. به بیان دیگر جامعه کم‌آب و مستقل از نظر اکولوژیک این توانایی را دارا نبود که بر اساس مالکیت یک یا چند آبادی؛ قدرت فتودالی خود بنیادی را پدید آورد. این مسئله موجب می‌گردید که یک نیروی نظامی متحرک نظیر ایلات قادر باشد مازاد تولید این جوامع را تصرف نماید. از جمله حضور یک نظام ایلاتی منسجم و نیروهای روستایی و شهری منجر به حملات دائمی ایلات به یکجانشینان و ناامنی ناشی از تهاجم ایلات موجب می‌گردید که امنیت؛ راهبرد بدون جایگزین یکجانشینان ایرانی تبدیل شود. از این رو به تدریج ایده‌ای گریزناپذیر میان یکجانشینان ایران شکل یافت که ضرورت دفاع از حیات و معیشت آنها بدون وجود پادشاه با قدرت فراگیر در سطح کشور امکان‌پذیر نیست.

بنابراین، الگوی جابه‌جایی قدرت سیاسی در ایران تا پیش از سده معاصر شامل به قدرت رسیدن یک ایل و برگزیدن عنوان پادشاهی از سوی ایلیخان یک ایل بود و عشایر بدان سبب که گروه دائماً مسلح بودند؛ با قبول تبعیت از شاه پاتریمونیال عامل مهم

تمرکز قدرت سیاسی در ایران به شمار می‌آیند. بررسی تاریخ ایران نیز در واقع مطالعه، تاریخ صعود و زوال عشایر و برگرفته از معیشت کوچ‌نشین بوده است و ظرفیت بالقوه و بالفعل عشایر موجب می‌گردد که حکمرانی کل کشور از حوزه عشایری و کوچ‌نشینی برخیزد. ایلخانان دارای مباشران و سربازان مخصوص خود بودند و نظام اقتصادی ارباب - رعیتی، مبنای مدیریت سیاسی فضای سرزمینی ایران را تشکیل می‌داد. نظام حقوقی و تصمیم‌گیری ایلات مبتنی بر سه رکن رهبری واحد، قدرت نظامی و همبستگی ایلی امکان‌سازگاری با سایر جوامع را جزء با وجود پادشاهی با حاکمیت فراگیر و مقتدر امکان‌پذیر نمی‌نمود.

از سوی دیگر از منظر هویتی؛ نیروی قبیلگی بنا به خوی و عادت خویش که ناشی از زیستن در دل طبیعت سخت‌خشن، ستیزه‌جو و روابط آن مبتنی بر روش‌های سازمانی کاملاً خودکفا بود (Senaie, 2006). با ظهور پادشاهی مقتدر و سرکوب سایر طوایف و ایلات و مدعیان قدرت، وحدت سرزمینی و امنیت تجاری در جغرافیای سیاسی ایران برقرار می‌گردید. مطالعه تجارب تاریخی نیز نشان می‌دهد که هر گونه تقسیم فضایی و یا ساختاری قدرت به اضمحلال نهاد حکومت در ایران می‌انجامید. جامعه ایلیاتی نیز به طور کلی در امور و حوزه نفوذ خود مستقل بودند و نهاد رهبری ایلی پاسخگوی نیازهای مختلف درونی و تنظیم‌کننده روابط با قلمروهای بیرونی بود (Cottam, 1999). در واقع تعلق خاطر هویتی افراد ایل به قبیله خود؛ سد راه شکل‌گیری هویت ملی بوده است و ایلات؛ فاقد احساسات ملی و آگاهی از هویت فراقومی بودند. به طوری که به محض آشکار گردیدن نشانه‌های ضعف در نظام حکومتی مسلط، واگرایی ایلات و طوایف نمایان می‌گردید و روحیه دولت‌گریزی و دولت‌ستیزی در مواقع ضعف حکومت مرکزی یکی از شاخص‌های پایدار نظام حکومتی در ایران بود و توفیق حکمران خودکامه بستگی به توانایی وی برای سرکوب شورش‌ها و حفظ آرامش بود. از این رو ساخت ملوک‌الطوایفی جامعه ایرانی موجب محدودیت در ادغام هویت‌ها و اقتصادهای محلی در ایران با یکدیگر می‌گردید (Azghandi, 1997) و هرچه بیشتر وحدت سرزمینی را به عملکرد پادشاه پاتریمونیاال وابسته می‌نمود.

از این رو مدیریت سیاسی فضا در ایران تا اواخر دوره قاجاریه مبتنی بر سلطنت فردی بود و اگر حاکمیت را «انحصار کاربرد مشروع قدرت فیزیکی در درون سرزمین» در نظر گرفته شود؛ می‌بایست اذعان نمود که ایران تا پیش از سده معاصر دارای حکومتی وابسته به اراده فرد حاکم بوده است. به نظر وبر نظام پاتریمونیاال دارای قابلیت هم‌زیستی با الگوهای مختلف ساخت اقتصادی جوامع است؛ لیکن در ایران پیش از پهلوی اول انطباق پاتریمونیاال دارای بنیادهای فضایی است. در پاتریمونیاالیسم ایرانی اشراف حاکمی ظهور یافته‌اند که بر خلاف فتودالیسم اروپایی مبتنی بر تحرک نظامی عشایر و ایلخانان و نه بر مبنای مالکیت زمین ظهور یافته و بر مصدر قدرت قرار می‌گرفتند.

۳-۲- ساختار هیدرولیک سرزمین ایران و تثبیت نظام حکومتی پاتریمونیاال پیش از پهلوی اول

یکی از تفسیرهای مشهوری که سعی داشت تفاوت بین تحولات تاریخی حکومت غرب و شرقی را در پرتو عوامل محیطی تبیین کند؛ نظریه مشهور «شیوه تولید آسیایی» کارل مارکس بود. وی معتقد بود که شرایط اقلیمی و جغرافیایی، به‌ویژه در صحراهای گسترده شمال آفریقا، عربستان، ایران و تاتارستان سبب ظهور نوعی آبیاری مصنوعی از طریق قنات‌ها و سایر فعالیت‌های آبرسانی مصنوعی شده است که پایه کشاورزی شرقی را تشکیل می‌دهند. در نظر او تمرکز قدرت توزیع آب و منابع زیستی در دست قدرت سیاسی موجب گردیده امکان تشکیل طبقه سرمایه‌دار و بورژوازی فارغ از کارکرد قدرت سیاسی وجود نداشته باشد. در جوامع کم‌آب نمایندگان مالکان، توان ایجاد همبستگی و شکل‌دهی به اتحادیه‌های صنفی و ارتش مختص به خود را نداشتند (Abrahamian, 1974)؛ بنابراین اگرچه مارکس عادت داشت که هر سیستم اجتماعی را در ذیل شیوه تولید تعریف نماید؛ لیکن مطالعات سیر تاریخی شکل‌گیری دولت در خاورمیانه وی را به اثر عوامل محیطی در ساخت دولت متوجه نموده بود.

مؤلفه کم‌آبی و مقتضیات هیدرولیک سرزمین ایران مورد توجه اندیشمندان دیگری همچون ویتفولگ نیز قرار گرفته بود که در نظریه «استبداد شرقی» کم‌آبی سرزمین و ضرورت یک مدیریت متمرکز بر تولید و توزیع آب را علت ظهور استبداد در کشورهای همچون ایران می‌دانست (Wittfogel, 1981). این مؤلفه محیطی یکی بنیادهای تداوم کارکرد پادشاهی پاتریمونیاال در ایران نیز بوده است. در نظریه استبداد شرقی مقتضیات مربوط به کمیابی منابع آب در سرزمین ایران ایجاب می‌نمود که ایرانیان برای بقا و توسعه به تلاشی وسیع دست بزنند و ابزار و لوازمی را برای انتقال آب، حفر قنات و ذخیره‌سازی آب احداث نمایند. تلاش‌هایی از این دست برای تهیه و تأمین منابع آب به صورت فردی امکان‌پذیر نبود و الزاماً می‌بایست به صورت دسته‌جمعی و گروهی انجام گیرد. این مسأله ضرورت پیدایش نهادی فراگیر و باثبات را می‌طلبید که قادر باشد امور فوق را ساماندهی نماید و مناسبات آن را تنظیم و به

هنگام بروز اختلاف نیز بتواند داوری بین ذی‌نفعان را به عهده گیرد. این ضرورت به ظهور و تداوم نهاد پاتریمونیال در ایران یاری می‌رساند (Zebakalam, 1994).

ضمن این که معمولاً علاوه بر آب؛ مالکیت زمین‌های مرغوب نیز در اختیار پادشاهان و حکام منصوب آن‌ها قرار داشت که معمولاً با تفوق نظامی و مصادره قهرآمیز روبه‌رو بوده است. عملکرد مؤلفه‌های هیدرولیکی و محیطی موجب می‌گردید که مالکیت خصوصی و وجود قراردادهایی که آن را تضمین می‌نماید هیچ‌گاه در ایران محقق نگردد. در حالی که یکی از پایه‌های تحول اقتصاد سیاسی جوامع غربی ملکیت خصوصی و تبعات سیاسی حاصل از آن بوده است. این مسئله موجب گردید دولت نهادی خودکامه در ایران بوده و پایه‌ای در حقوق و بوروکراسی نداشته باشد و مالکیت نیز نه یک حق بلکه یک امتیاز تلقی می‌گردید که پادشاه به سادگی می‌توانست آن را سلب نماید؛ بنابراین حکومت‌ها به‌رغم فقدان ابزارهای مناسب نظیر وجود ارتش منظم؛ مستبدانه رفتار می‌نمودند و نظامی استبدادی را مبتنی بر اراده پادشاه پاتریمونیال برپا می‌نمودند. این کارکرد نتیجه مؤلفه‌های تسلط و کنترل منابع آب و اراضی حاصلخیز بود و به تدریج روابط اقتصادی، سیاسی و فرهنگی را در شکل ویژه‌ای نهادینه می‌ساخت و نوعی نظم آب سالار و هیدرولیکی منبعث از وجود پادشاه پاتریمونیال را بر زندگی مردم حاکم می‌ساخت. به‌طوری که هرم قدرت در جامعه از دو بخش «حکومت‌گر» و «حکومت‌شونده» تشکیل می‌گردید و امکان شکل‌گیری نهادهای خودمختار و خودگردان که قادر باشند میزان حاکمیت قدرت استبدادی را محدود نمایند؛ وجود نداشت.

۳-۳- بنیادهای جغرافیایی تکوین نظام سکونتگاهی در ایران پیشامدرنیته و ساخت نظام پاتریمونیال

پیش از پهلوی اول پراکندگی جغرافیایی مراکز تولید در ایران و فقدان ارتباط مؤثر میان این مراکز و فقدان حمل و نقل مناسب در کشور موجب عدم امکان شکل‌گیری طبقه منسجم سرمایه‌دار شهری شد. به بیان دیگر در اروپا به جهت وابستگی مراکز تولید صنعتی و خدماتی در شهرهای مختلف طبقه سرمایه‌دار شهری با شکل‌دهی به اتحادیه صنفی در مقیاس سرزمینی قادر گردید دولت را در جهت حمایت از منافع خود بسیج نماید (Ashraf, 1980). لیکن در ایران وسعت جغرافیایی و الگوهای توپوگرافیک و وجود بیابان‌های لم‌بزرع و به تبع آن فقدان راه‌های ارتباطی منظم و ضعف ارتباط تجاری میان شهرهای مختلف موجب گردید که طبقه سرمایه‌دار شهری امکان شکل‌دهی به اتحادیه‌های ملی را نداشته و کمتر به یکدیگر وابسته باشند. در نتیجه سمبول‌های نظیر ناسیونالیسم و هویت ملی و نظام‌های حقوقی فراگیر که حاصل نیاز جامعه سرمایه‌داری به اتحاد ملی بود تا پیش از پهلوی اول در ایران شکل نگرفت.

ماهیت عمده جابه‌جایی قدرت سیاسی در ایران تا پیش از حکومت پهلوی اول به گونه‌ای بوده است که طبقات و اصناف شهری به‌رغم اهمیت اساسی که در عرصه‌های اقتصادی، تجاری و دیوان‌سالاری داشتند؛ همواره متأثر از اعمال قدرت‌های ایلاتی قرار گرفته و در عرصه تصمیم‌سازی از ساختار قدرت فاصله داشتند (Katouzeyan, 2002). آنچه بیش از همه قبایل را به تصرف مناطق شهری مجاب می‌نمود نیاز آن‌ها به تأمین تدارک مالی و اقتصادی از طریق مالیات بر شهرها بود. به همین دلیل اولین خواسته مهاجمان پس از ورود به شهر مطالبه مالیات از تجار و اصناف شهری بود. امکان دائمی وقوع این ناامنی‌ها موجب شد جامعه کشاورزی و پیشه‌وری ایران در برابر این تهدیدها به سوی پذیرش حاکمیت پادشاهان پاتریمونیال سوق یافته و در نهایت شیوه حکومت متمرکز و مطلقه را بیابد.

در نتیجه حکومت استبدادی و پدرسالاری و امپراطوری دودمانی با نظام کاستی متأثر از الگوی معیشت کوچ‌نشینی و روستایی در ایران تا پیش از پهلوی اول با الگوی تکوین طبقات مستقل شهری در اروپا در تضاد قرار داشت. از سوی دیگر ناتوانی سران ایلات و عشایر در اداره امور دیوانی و اداری به ناگزیر آنها را جهت تداوم اداره حکومت و مدیریت سرزمین به دیوان‌سالاران شهری وابسته می‌نمود. به‌ویژه در مراکز بزرگ شهری طبقات و گروه‌های اجتماعی آشنا به مسائل اداری و دیوانی حضور چشمگیری داشتند (Motevali, 2012). لیکن علی‌رغم وابستگی سیستم مالی و اداری و امور دیوانی به نیروهای اجتماعی شهرها؛ لیکن بازهم نهادها و بازیگران اجتماعی شهرها مستقل از نظام حکومتی نبوده و تحت تأثیر آن‌ها قرار داشتند؛ بنابراین شخص حاکم قادر بود با اتکا به طوایف و نیروهای مسلح خود بر نیروها و طبقات اجتماعی موجود در شهرها غلبه نموده و مازاد تولید موجود در شهر را در قالب خراج تصرف نماید.

بر این مینا شهر ایرانی چه در دوره باستان و چه در دوره اسلامی پایگاه قدرت دولت نظام شهرداری بوده است. هیچ‌کدام از نیروهای اجتماعی و اصناف شهری قادر به انباشت سرمایه و ساخت‌بندی نظام صنفی مستقل را در شهر نداشته‌اند. این ویژگی موجب

می‌گردید که طبقات سرمایه‌دار شهری نیز به اراده شخصی پادشاه وابسته گردند. از سوی دیگر قطع‌داران و زمین‌داران ساکن در روستاها نیز در خطر دائمی سلب مالکیت از زمین و اراضی کشاورزی خود از سوی دولت پاتریمونیاال قرار داشتند (Lampton, 1961). حتی در دوره‌های متأخرتر از جمله در دوره قاجار نیز منطق اقتصادی تولید کالای خرده‌شهری و مفصل‌بندی آن با کاپیتالیسم بین‌المللی، ساختارهای اجتماعی را تولید می‌نمود که شاه، دربار و بزرگان لشکری و کشوری را در بالاترین مراتب اجتماعی و اقتصادی قرار می‌داد. چرا که مدیریت گمرکات و کنترل تجارت خارجی تحت‌نظر مستقیم پادشاه پاتریمونیاال انجام می‌گرفت. ضمن اینکه دولت با اخذ خراج از سیستم راهداری و گمرکات؛ بخش زیادی از انباشت سرمایه شکل یافته در اقتصاد شهری را نیز تصرف می‌نمود. از این رو دولت مانع از ایجاد اتحادیه‌های سراسری زارعان روستایی و اصناف شهری در جهت حفظ حقوق مالکان روستایی و خرده طبقات شهری می‌گردید (Seyf, 2001).

از سوی دیگر نبود نظام مالکیت خصوصی پایدار و تصاحب مازاد تولید به‌وسیله دولت موجب می‌گردید که یکی از ویژگی‌های جامعه استبدادی ایران پیشامدرن عدم تداوم و استمرار آن باشد. به طوری که فقدان چارچوب حقوقی پابرجا و خدشه‌ناپذیر که ضامن استمرار سرمایه‌گذاری و انباشت سرمایه توسط طبقه سرمایه‌دار شهری باشد موجب وابستگی تأمین زیرساخت‌ها و رونق تجارت به اقتدار پادشاه پاتریمونیاال گردیده بود. به همین دلیل بوده است که قدیمی‌ترین دیدگاه درباره پادشاه در تاریخ ایران پیشامدرن متعلق به نخبگان سیاسی جامعه ایرانی همانند ادیبان، منشیان و دیوانیان بوده است که در سیاست‌نامه‌ها و اندرزنامه‌ها به نظام پادشاهی نگاهی آرمانی داشته و حتی آن را به جایگاه الهی نزدیک نموده و وظیفه بنیادین آن را اجرای عدالت در نظر می‌گرفته‌اند. بنابراین، می‌توان ادعان نمود در مقایسه با ایران پیش از پهلوی اول؛ حکومت مطلقه اروپایی به جهت وجود فتوادلیسم و اصناف شهری خودسرانه نبود؛ بلکه در حدود سنت‌ها و قوانین موجود جوامع اروپایی ظهور می‌یافت و مشروعیت خود را از طبقه مالک می‌گرفت و در برابر آنان مسئول بود. لیکن در ایران اگرچه نظام ارباب - رعیتی یکی از قدیمی‌ترین ویژگی‌های جامعه ایران بود؛ اما اربابان بر اثر عدم اطمینان نسبت به آینده مایملک خود به دلیل توان دولت در مصادره آن از سرمایه‌گذاری درازمدت خودداری می‌نمودند و به همین جهت نظام ارباب رعیتی در ایران با نظام فتوادالی متفاوت بود. اصولاً همه افراد جامعه در برابر پادشاه در حکم رعیت او قلمداد می‌گردیدند و جان و مال آنها در اختیار او قرار داشت و نتیجه این فرایند چرخه مستمر استبداد، هرج و مرج مجدد و استبداد بوده است.

۳-۴- تکرر قومی و کارکرد تجانس آفرین رهبری سیاسی پاتریمونیاال در ایران پیش از پهلوی اول

وجود تنوع طبیعی و اقلیمی در فلات ایران، منجر به ظهور خرده فرهنگ‌های متعدد در سرزمین ایران موجب عدم وجود انسجام کافی بین مردم از حیث قومی و فرهنگی گردیده است. به عبارت دیگر به جهت آرایش رشته‌کوه‌ها، رودها، کوه‌ها، جنگل‌ها و... خرده فرهنگ‌ها و نمادهای محلی متنوعی در سرزمین ایران ظهور نموده است و رشته‌کوه‌های البرز و زاگرس با جداگرتینی طبیعی مرکز از پیرامون در بُعد زمین‌ساخت، سبب ظهور خرده فرهنگ‌های متمایز در حوزه سرزمینی ایران گردیده است. بنابراین تنوع محیط طبیعی؛ عامل تنوع فرهنگی ایران است و شکل‌گیری سکونتگاه‌های انسانی غالباً در چارچوب حوزه‌های نسبتاً بسته و محدود انجام می‌پذیرفته است و در نتیجه به نظام‌های فرهنگی و اقتصادی خودکفا و درون‌نگر منتهی می‌شده است.

گسترده‌گی فزاینده سرزمین ایران و محدودیت‌های جغرافیایی از جمله وجود بیابان‌های خشک و الگوی استقرار رشته‌کوه‌ها، مشکلات ارتباطی میان مراکز سکونتگاهی در ایران را دشوار می‌نمود و بستری مناسب برای عدم تجانس فرهنگی، قومی و زبانی را در ایران موجب می‌گردید (Mirhydar & Rasti, 2012). این گسیختگی اکولوژیک مناطق مختلف سبب می‌گردید که هر کدام با دارا بودن ویژگی‌های منحصر به فرد خود غالباً با قوام و طوایف همسایه در کشاکش باشند و هیچ‌گونه آگاهی طبقاتی برای عبور از مرزهای منطقه‌ای و ایجاد وحدت بین طبقات اجتماعی و تبدیل آن به یک هویت فراگیر ملی وجود نداشت. در نتیجه پادشاهی کشور به مثابه داور نهایی مشاجرات مناطق و طوایف مختلف؛ آن‌ها را از تجاوز به یکدیگر منع می‌نمود و به مثابه نقطه ثقل نظم سیاسی کشور ظاهر می‌گردید. در مواقعی بوروکراسی و نیروهای نظامی به اندازه‌ای به پادشاه پاتریمونیاال وابسته بودند که هنگام مرگ شاه وارد منازعات و جنگ قدرت با یکدیگر می‌گردیدند؛ بنابراین در تطور دولت در بستر نظریه پاتریمونیاال شخص حاکم با کمک نهادهای تحت حاکمیت خود به تدریج یک جمعیت نامتجانس را یکپارچه نموده و جامعه متشکل انسانی را در ایران تشکیل می‌داده است (Bashereyeh, 2004).

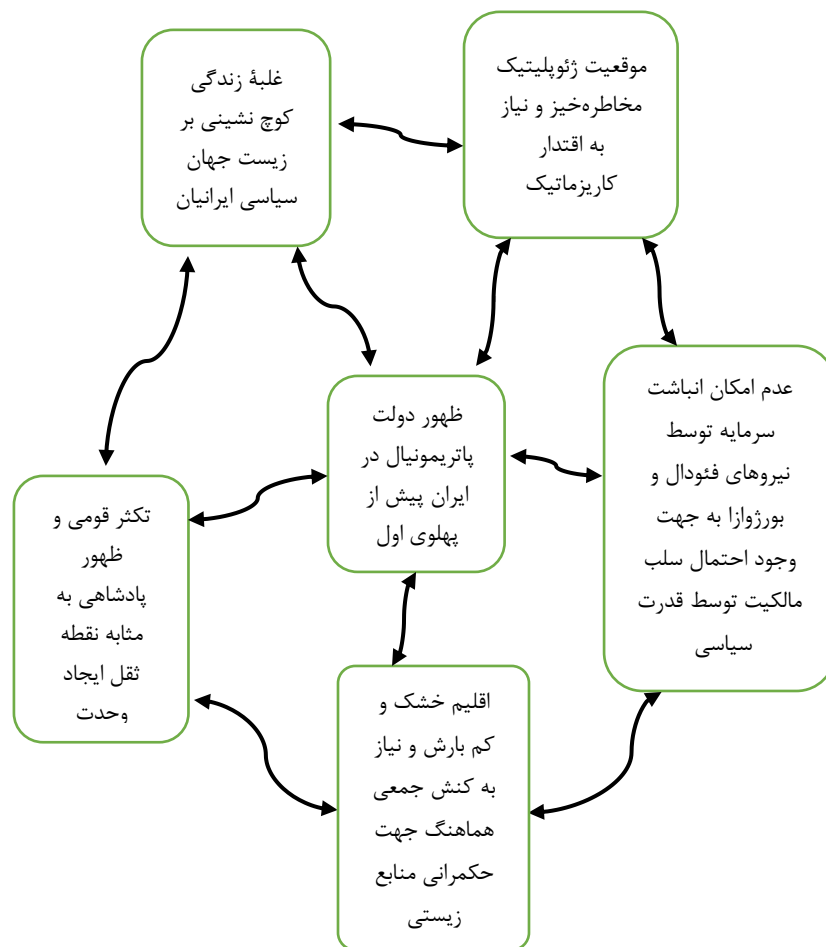
به بیان دیگر از منظر جغرافیای فرهنگی کشور ایران دارای اقلیت‌های پراکنده و یا منسجمی بود که در هنگام ضعف حکومت مرکزی قابلیت تشتت و واگرایی را از خود نشان داده‌اند و تجربه تاریخی نیز نشانگر آن بود که حکومت‌های و رهبران کاریزماتیک بهتر توانسته‌اند این بحران‌ها را مدیریت نموده و با اتخاذ استراتژی‌های مختلف توسط آنها اختلافات فرهنگی کاهش یافته و حاصل آن برقراری نظم، تعادل و امنیت در جامعه بوده است؛ بنابراین در نزد مردم و نخبگان سیاسی جستجوی رهبران سیاسی کاریزماتیک و ستایش آنها مورد استقبال بوده است و تنها فردی با ویژگی‌های قدسی و فره ایزدی توان ایجاد اتحاد میان اقوام نامتجانس را داشته باشد و همه اقوام و قبایل فقط به شرط تمکین و اطاعت از پادشاه در زمره رعایای جامعه ایرانی محسوب می‌گردیده است.

۳-۵- اقتضات ژئوپلیتیک و ظهور اقتدار کاریزماتیک حاکم پاتریمونیال در ایران تا پیش از پهلوی اول

موقعیت ژئوپلیتیک مخاطره‌خیز ایران و هجوم‌های ویرانگر اقوام و کشورهای دیگر سبب نیاز به اتحادی گریزناپذیر میان اقوام گوناگون سرزمین ایران بود که این اتحاد از طریق تفویض اختیار حاکمیت به پادشاه امکان ظهور داشت. در این راستا برای مردمی که در اثر موقعیت ژئوپلیتیک ایران؛ امنیت اجتماعی خود را بارها از دست داده‌اند؛ طبیعی است که به دنبال دستیابی به آرامش در قالب اتکا به پادشاهی مقتدر بدون نیاز به فلسفیدن در باب چگونگی ساخت دولت باشند (Solasi, 2010)؛ بنابراین فرهنگ سیاسی مردم و نخبگان نیز تا حد زیادی دارای ماهیتی درون‌پرداز و جبرگرا و اندیشه‌ورزی در باب چگونگی ساخت دولت در این فرهنگ سیاسی کمتر رواج داشته است و این ویژگی بی‌ارتباط با مقتضیات ژئوپلیتیک ایران نبوده است. به بیان دیگر جنگ‌ها و مصیبت‌های سهمگین ظهور یافته در این سرزمین، پناه بردن به پادشاهی مقتدر جهت ساماندهی ارتشی فراگیر جهت دفاع در برابر اقوام مهاجم را از بنیادهای ظهور و تداوم پادشاهی پاتریمونیال در جغرافیای ایران نموده است (Looney, 1974). از این رو به جهت مقتضیات ژئوپلیتیک ایران؛ خطر حمله و استعمار همواره این سرزمین را تهدید نموده است و در بسیاری موارد رنگ واقعیت به خود گرفته است و این مسأله بر عدم اندیشه‌ورزی در زمینه چگونگی توزیع قدرت سیاسی نقش داشته است.

این روند سبب گردید که فرهنگ ایرانی از دیرباز کارکرد پادشاهان مقتدر را در دفاع از سرزمین و امنیت جامعه محتوم دانسته و با امتزاج آن آموزه‌های فرازمینی؛ متأثر از پیامدهای ژئوپلیتیک ایران شکل یافته است (Ardestani, 2012). مشروعیتی‌یابی نهاد پادشاهی بر اساس انجام چنین کارکردی نیز موجب می‌گردید در گفتمان ادیان ایرانی چگونگی تقسیم قدرت مورد توجه قرار نرفته؛ بلکه مبدأ سیاست بر عملکرد رهبری جامعه استوار بوده است و نهاد پادشاهی نه پدیده‌ای زمینی و به موازات سایر نهادهای اجتماعی بلکه قدسی و فرازمینی محسوب می‌گردید. از این رو پادشاه در برابر خدا و نه در برابر افراد یا طبقات مردم مسئول بود و مشروعیت فرمانروا نیز با معنویت و با تفکرات اسطوره‌ای و دینی آمیخته و حاکمان دارای اختیارات وسیع در اعمال سلطه بوده‌اند (Freund, 2004).

این در حالی است که در انگاره وبری مفهوم‌پردازی از مفهوم پادشاه پاتریمونیال بدون حضور متغیرهای ژئوپلیتیکی صورت‌بندی شده است. چرا که مطالعات وبر در مورد کشورهای اروپایی مربوط به دوره‌ای بود که این کشورها از اضطراب‌ها و استعمار کشورهای خارجی و تحولات مخرب ژئوپلیتیک در امان بوده و لذا رابطه انباشت قدرت و استبداد در نزد پادشاه؛ تابع مقتضیات درونی و تا حد زیادی فرهنگی بوده است (Foran, 1989). در حالی که در ایران به دلیل کارکردهای انسجام‌بخش و قدرت آفرین آن در برابر نیروهای خارجی؛ توسط آموزه‌های مذهبی و هنجارهای سنتی مورد تقدس قرار می‌گرفت و در نتیجه ایجاد رویه‌های جدید مخالفت با اقتدار سیاسی پادشاه در آن غیرممکن بود. در چنین نظامی شاه جانشین خدا در روی زمین و فرمان‌وی مشیت الهی قلمداد می‌گردید و هیچ پیمان زمینی نمی‌توانست وی را به چارچوبی خاص ملتزم نماید. از همین رو سلاطین و پادشاهان ایران نه تنها مالک و مقسم منابع طبیعی و زیستی (آب و خاک) به شمار می‌رفتند؛ بلکه علاوه بر آن دارای مقام الهی در جهت پاسداری از دین، مرزها و جامعه به شمار می‌رفتند. در این راستا مشروعیت حاکم از گونه‌ای معنویت فرازمینی بر می‌خواست که قابل دسترس توسط عامه مردم نبود. از این جهت فرامین و تصمیمات حکمران نمی‌توانست مورد مخالفت مردم عادی قرار گیرد و این کارکرد به ممانعت از ظهور اصل رقابت در ساختار سیاسی ایران منجر می‌گردید. از این رو دستگاه دیوانی متشکل از خدمتگزاران و مبعوثان شخص حاکم با بوروکراسی مدرن که مهم‌ترین وجه عملکردی آن؛ غیرشخصی بودن روابط سازمانی است نسبیتهی نداشته است.

شکل ۲. عناصر محیطی موثر در ظهور دولت پاتریمونیال در ایران پیش از پهلوی اول

۴- بحث و نتیجه‌گیری

در ایران پیش از پهلوی اول حکومت از منظر ساخت قدرت تمرکزگرا و از نظر شیوه اعمال قدرت پاتریمونیال و استبدادی بود و از جمله سرزمین و جامعه جزء اموال پادشاه تلقی می‌گردید. این در حالی است که در نظریه پاتریمونیالیسم ماکس وبر؛ علل تداوم ساخت پادشاهی استبدادی فارغ از لحاظ نمودن ابعاد محیطی - انسانی تبیین گردیده است. لیکن مطالعه عناصر جغرافیایی تکوین دولت در ایران؛ توان توجیه علل انباشت قدرت در نزد پادشاه را مطابق نظریه پاتریمونیالیسم دارا است.

در این راستا زمینه‌سازی محیط طبیعی ایران برای پایداری معیشت نومادیسیم موجب گردیده بود که امکان نقش‌آفرینی طبقات مستقل شهری در شکل‌دهی به نهاد حکومت کم‌رنگ باشد. اصولاً تداوم الگوی زیست اجتماعی - اقتصادی عشایری یکی از مؤلفه‌های منبعث از مقتضیات محیطی بوده است که امکان شکل‌دهی به طبقات مستقل اجتماعی در شهرها و ادغام بازارهای محلی را فراهم نمی‌نمود. به طور کلی انباشت سرمایه نیازمند پس‌انداز مستمر اصناف و طبقات شهری بود که شیخ غارت و مصادره اموال آن را تهدید نکند. این در حالی بود که وقوع منازعات دائمی میان قبایل و طوایف و یورش دائمی آنها به شهرها و روستاها در موقع ضعف پادشاه موجود موجب می‌گردید شیوه حکومت مطلق و متمرکز توسط پادشاه پاتریمونیال مورد استقبال جوامع یکجانشین قرار گیرد. در این چرخه با تشکیل تمرکز نظامی و مالی به‌وسیله پادشاه و در دوره اوج قدرت؛ تولیدات کشاورزی و تجارت رو به رشد می‌نهاد و متعاقب آن با تصاحب مازاد ثروت توسط حکومت چرخه استبداد تداوم می‌یافت. شخص فرمانروا نیز رونق تجارت و کشاورزی را همچون امتیازی برای خود در نظر گرفته و از طریق عوارض، مالیات و امتیازات و اعطای حق انحصاری و مانند آن مناسبات سیاسی - اقتصادی تداوم پادشاهی مطلقه را شکل می‌داد؛ بنابراین ریشه و خاستگاه دولت خودکامه؛ کمبود منابع زیستی و پراکنش

اقوام و طوایف و عدم ارتباط آنها با یکدیگر به دلیل استقلال اکولوژیک و شکل‌گیری مناسبات اقتصادی - سیاسی تداوم‌بخش نظام پاتریمونیال بود.

از سوی دیگر تکرر قومی موجود در فلات ایران و زیست اجتماعی در واحدهای انسانی پراکنده موجب می‌گردید این واحدهای قومی - طایفه‌ای در آداب و سنن مربوط به خود باقی بمانند و از جمله به زبان‌های گوناگون سخن بگویند و غالباً با همسایگان خود در حال کشمکش باشند؛ بنابراین در رأس همه این اجتماعات به پادشاه مستبدی نیاز بود که این نیروهای محلی را از تجاوز به یکدیگر بازدارد و داور نهایی مشاجراتی باشد که در میان آن‌ها رخ داده است. در چنین فضای جغرافیایی هیچ‌گونه آگاهی طبقاتی برای عبور از مرزهای منطقه‌ای و ایجاد وحدت میان طبقات اجتماعی - اقتصادی همسان و تبدیل آن به یک طبقه ملی با آرمان سیاسی خاص وجود نداشت. همچنین موقعیت ژئوپلیتیک رقابت خیز ایران سبب می‌گردید که پادشاهی پاتریمونیال؛ توان افزون‌تری برای غلبه بر چالش‌های امنیتی - سیاسی موجود را داشته باشد. مطالعات تاریخی ایران بیانگر آن است که نقش‌آفرینی سیاسی رهبران فره ایزدی نقش به‌سزایی در ساخت حکومت، مرز، سرزمین و ملت به مثابه عناصر اصلی جغرافیای سیاسی داشته است و می‌توان به معنویت و قدسیت رهبران سیاسی و نهاد قدرت به مثابه یک مؤلفه کلیدی در فرایندهای قلمروخواهی و قلمروسازی در ایران اشاره نمود. ضمن اینکه استناد به آموزه‌های دینی نیز می‌توانست اصل رقابت سیاسی با فرد حاکم را نامشروع جلوه دهد و رهبران سیاسی همواره از جایگاه قدسی و ماوراءالطبیعی برخوردار باشند. این دلایل سبب می‌گردید استقلال حکومت از دین در جغرافیای سیاسی - تاریخی ایران دشوار و شکل‌گیری نهادهای بوروکراتیک غیر وابسته به پادشاه پاتریمونیال با تأخیر مواجه گردد. به طور کلی کارکرد پادشاه پاتریمونیال در نتیجه مقتضیات طبیعی و انسانی در ایران؛ منطقی کل‌گرا و تمامیت‌خواه و «فوق جامعه» را سامان داده بود که قابل تقلیل به نهادی در کنار سایر نهادهای اجتماعی نبود.

۵- سپاس‌گزاری

این مقاله با حمایت‌های مادی و معنوی دانشگاه یزد انجام شده است.

۶- فهرست منابع

- اردستانی، علی (۱۳۹۱). بنیاد دولت در ایران: نظری یا عملی؟، فصلنامه سیاست، ۴۲(۱)، ۳۹-۵۷.
- ازغندی، علیرضا (۱۳۷۶). نخبگان سیاسی ایران بین دو انقلاب، تهران: نشر قومس.
- اشرف، احمد (۱۳۵۹). موانع تاریخی رشد سرمایه داری در ایران، تهران: انتشارات زمینه.
- آبراهامیان، یرواند (۱۳۷۹). ایران بین دو انقلاب، ترجمه احمد گل محمدی و ابراهیم فتاحی؛ تهران: نشر نی.
- بای، یارمحمد (۱۳۸۸). ژئوپلیتیک تاریخی ایران، تهران: انتشارات دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- بشیریه، حسین (۱۳۸۳). جامعه‌شناسی سیاسی؛ نقش نیروهای اجتماعی در زندگی سیاسی، تهران: نشر نی.
- بشیریه، حسین (۱۳۸۰). موانع توسعه سیاسی در ایران، تهران: انتشارات طرح نو.
- ثلاثی، محسن (۱۳۸۱). جهان ایرانی و ایران جهانی، تهران: نشر مرکز.
- حاتمی، عباس (۱۳۸۶). نظریه‌های دولت مدرن در ایران، مجموعه مقالات دولت مدرن در ایران، به کوشش رسول افصلی؛ تهران: انتشارات دانشگاه مفید.
- زیباکلام، صادق (۱۳۷۳). ما چگونه ما شدیم، تهران: انتشارات روزنه.
- سیف، احمد (۱۳۸۰). استبداد، مسئله مالکیت و انباشت سرمایه در ایران، تهران: نشر رسانش.
- سیف، احمد (۱۳۹۰). بحران در استبدادسالاری ایران، تهران: آمه.
- سینایی، سید عطاء اله (۱۳۸۵). نظام ایلپاتی و الگوی حکومت در ایران، فصلنامه تحقیقات کاربردی علوم جغرافیایی، ۵ (شماره ۶ و ۷)، ۴۱-۵۶.
- شعبانی، رضا (۱۳۹۰). تاریخ اجتماعی ایران، تهران: نشر قومس.
- علی زاده، علی (۱۳۸۵). تأثیرات اقتصادی نظام سرمایه‌داری غرب بر نظام ایلی - عشیره ای ایران؛ فصلنامه بررسی‌های نوین تاریخی، ۲(۲)، ۱۰۱-۱۲۲.

- عیسوی، چارلز (۱۳۶۲). تاریخ اقتصادی ایران، ترجمه یعقوب آژند؛ تهران: نشر گستره.
- فروند، ژولین (۱۳۸۳). جامعه شناسی ماکس وبر، ترجمه عبدالحسین نیک گهر، تهران: توتیا.
- کاتم، ریچارد (۱۳۷۸). ناسیونالیسم در ایران، ترجمه احمد تدین؛ تهران: انتشارات کویر.
- کاتوزیان، محمدعلی (۱۳۷۳). اقتصاد سیاسی ایران، ترجمه محمدرضا نفیسی و کامبیز عزیزی، تهران: نشر مرکز.
- کاتوزیان، محمدعلی (۱۳۸۱). تضاد دولت و ملت در ایران، ترجمه علیرضا طیب، تهران: نشرنی
- کدی، نیکی (۱۳۸۵). ایران دوران قاجار و برآمدن رضاخان (۱۳۰۴-۱۱۷۵)، ترجمه مهدی حقیقت خواه، چاپ دوم؛ تهران: ققنوس.
- لشگری، احسان (۱۳۹۷). جستاری در شناخت عوامل جغرافیایی مؤثر در فرهنگ سیاسی ایران، فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، ۳۳(۱)، ۲۲۴-۲۳۷.
- متولی، عبدالله (۱۳۹۱). شالوده های شهری و مناسبات قدرت از فروپاشی افشاریه تا مرگ کریم خان زند، فصلنامه پژوهش های علوم تاریخی، ۴(۲)، ۶۳-۸۳.
- میرحیدر، دره و راستی، عمران (۱۳۹۱). رقابت های ژئوپلیتیکی تأثیرگذار بر ضلع جنوب شرقی ایران و عملکرد حکومت قاجار، فصلنامه پژوهش های جغرافیای انسانی، ۴۴(۸۰)، ۲۱-۳۴.
- نقیب زاده، احمد (۱۳۸۶). مطالعه تطبیقی تحول دولت در غرب و ایران؛ مجموعه مقالات دولت مدرن در ایران، به کوشش رسول افضلی، قم: انتشارات دانشگاه مفید قم.
- نقیب زاده، احمد (۱۳۹۰). جامعه شناسی سیاسی، تهران: انتشارات سمت.
- وبر، ماکس (۱۳۷۴). اقتصاد و جامعه، ترجمه عباس منوچهری و مهرداد ترابی نژاد، تهران: انتشارات مولی.
- وینسنت، اندرو (۱۳۸۵). نظریه های دولت، ترجمه حسین بشیریه، تهران: نشرنی.

References

- Abrahamian, Ervand (1974). Oriented Despotism, the Case of Iran, *International Journal of Middle East Studies*, 5(1): 3- 31 <https://www.jstor.org/stable/162341>.
- Abrahamian, Ervand(2000). Iran between two revolutions, Trans by Ahmad Golmohammadi & Ibrahim Fattahi, Tehran: Nye Publisher. **[In Persian]** nlai.ir **ایران بین دو انقلاب**
- Alizadeh, Ali (2006). Economic effects of western capitalist system on Iran's tribal system, *Journal of modern historical reviews*, 2(2): 101- 122. <http://ensani.ir/fa/article/218822/>. **[In Persian]**
- Ardestani, Ali (2012). Government foundation in Iran: theoretical or practical? *Journal of Politics*, 42(1): 39- 57. https://jppq.ut.ac.ir/article_29928.html**[In Persian]**
- Ashraf, Ahmad (1980), *Historical obstacles to the capitalism growth in Iran*, Tehran: Zameneh Publisher. **[In Persian]** nlai.ir **موانع تاریخی رشد سرمایه داری در ایران: دوره قاجاریه**
- Azghandi, Alireza(1997). *The political elites of Iran*, Tehran: Ghomes Publisher. **[In Persian]** nlai.ir **ناکارآمدی نخبگان سیاسی ایران بین دو انقلاب**
- Bashereyeh, Hossien (2001). *Obstacles to political development in Iran*, Tehran: Nye Publisher. **[In Persian]** nlai.ir **موانع توسعه سیاسی در ایران**
- Bashereyeh, Hossien(2004). *Political sociology: the role of social forces in political life*, Tehran: Nye Publisher. **[In Persian]** nlai.ir **جامعه شناسی سیاسی**
- Bay, Yarmohammad (2009). *The historical geopolitics of Iran*, Tehran: Cultural Research Office Press. **[In Persian]** nlai.ir **ژئوپلیتیک تاریخی ایران**
- Cottam, Richard (1999). *Nationalism in Iran*, translated by Ahmad Tadayoun, Tehran: Kavir Publisher.
- Foran, J (1989). The Concept of dependent Development as a key to the political economy of Qajar Iran (1800- 1925), *Iranian Studies*, 22(2): 5- 55. <https://www.jstor.org/stable/4310667>
- Freund, Julien (2004). *Sociologie de Max Weber*, translated by Abdoul-Hussein Nikparvar, Tehran: Toteya. **[In Persian]** nlai.ir **جامعه شناسی ماکس وبر**
- Haghdar, Ali Asghar(2001). *Beyond Postmodernity; Network thought, traditional philosophy and Iranian identity*, Tehran: Shafiee Publications. **[In Persian]** nlai.ir **فراسوی پست مدرنیته - اندیشه های شبکه های، فلسفه های سنتی و هویت ایرانی**

- Hatami, Abbas (2007). Theories of modern government in Iran, Proceeding of Modern Government in Iran, Edited by Rasoul Afzali, Tehran: Mofeid University Press. (مجموعه مقالات) [\(nlai.ir\)](#) [In Persian]
- Issawi, Charles (1983). The Economic history of Iran 1800 - 1914, translated by Yaghoub Ajand, Tehran: Gostareh publisher. (عصر قاجار، ۱۱۲۱۵ - ۱۳۳۲هـ.ق) [\(nlai.ir\)](#) [In Persian]
- Katouzeyan, Mohammadali (1994). The political economy of Iran, Translated by Mohammad-Rza Nafesi & Kambez Azizi, Tehran: Markaz publisher. (مشرطیت تا پایان سلسله پهلوی) [\(nlai.ir\)](#) [In Persian]
- Katouzeyan, Mohammadali(2002). Conflict between state and nation: theory of history and politics in Iran, Translated by Alireza Teyeb, Tehran: Nye Publisher. (تضاد دولت و ملت) [\(nlai.ir\)](#) [In Persian]
- Lampton, Ann (1961). Persian Society under the Qajars, Journal of The Royal Central Asian Society, 48(2): 123- 139. <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/03068376108731730>
- Looney, R, E (1974). The Economic Development of Iran: A Recent Survey with Projection to 1981; New York: Praeger. [The Economic Development of Iran: A Recent Survey with Projections to 1981 - Robert E. Looney - Google Books](#)
- Meehan, K(2014). Tool –power: Water infrastructure as wellspring of state power, Geoforum, Vol57(1):215224. (PDF) [Tool-power: water infrastructure as wellsprings of state power | Katie Meehan - Academia.edu](#)
- Mirhydar, Dorreh & Rasti, Omran(2012). Geopolitical competitions affecting the southeast side of Iran, 44(2): 21- 34. <http://ensani.ir/fa/article/346711/> [In Persian]
- Motevali, Abdoulah(2012). Urban foundations and power relations from the collapse of Afshariya to the death of Karim Khan Zand, journal of historical science research, 4(2): 63-83. https://jhss.ut.ac.ir/article_30332.html[In Persian]
- Naghibzadeh, Ahmad (2011). Introduction in political sociology, Tehran: Samt. (درآمدی بر جامعه‌شناسی سیاسی) [\(nlai.ir\)](#) [In Persian]
- Senaie, Ataalah(2006). Nomadic system and government model in Iran, Applied Research of Geographical Sciences, 5(6-7): 41- 56. <https://jgs.khu.ac.ir/article-1-527-fa.html>[In Persian]
- Seyf, Ahmad (2001). Despotism, the question of property, and Capital accumulation, Tehran: Resanesh Publisher. (استبداد، مسئله مالکیت و انباشت سرمایه در ایران) [\(nlai.ir\)](#) [In Persian].
- Seyf, Ahmad (2011). Crisis in despotism: The Constitutional Revolution of Iran, Tehran: Ameh. (رد ناحب) [\(nlai.ir\)](#) [In Persian]
- Shabani, Reza (2011). The fundamentals of the social history of Iran, Tehran: Ghomes Publisher. https://opac.nlai.ir/opac-prod/search/briefListSearch.do?command=FULL_VIEW&id=591098&pageStatus=1&sortKeyValue1 [In Persian]
- Solasi, Mohsen(2002).Iranian world and the globalist Iran, Tehran: Markaz Publisher. (جهان ایرانی و ایران) [\(nlai.ir\)](#) [In Persian]
- Vincent, Andrew (2006). Theories of the state, Translated by Bashereyeh, Hossien, Tehran: Nye Publisher. (نظریه‌های دولت) [\(nlai.ir\)](#) [In Persian]
- Wainwright, J & Robertson, M (2003). Territorialization, Science and the colonial state: The case of highway 55 in Minnesota, Journal of Cultural Geographies, Vol10(1): 196-217. <https://www.jstor.org/stable/44250922>.
- Weber, Max (1995). Wirtschaft and gesellschaft, Translated by Abbas Manouchehri & Mehrdad Torabi, Tehran:Mola Publisher. (هعمج و دصتة) [\(nlai.ir\)](#) [In Persian]
- Wittfogel, K(1981). Oriental despotism: A Comparative study of total power, New Haven: Yale University Press. (PDF) [Karl August Wittfogel. Oriental Despotism: A Comparative Study of Total Power. New Haven, USA: Yale University Press. 1957 \(Reprinted 1981\). 550 pages. USD 119 \(Paperback\). \(researchgate.net\)](#)
- Zebakalam, Sadegh(1994). How did we become us? Tehran: Rouzaneh Publisher. (ما چگونه ما شدیم، ریشه‌یابی) [\(nlai.ir\)](#) [In Persian]